

Ірина Мусієнко

Гуманітарні аспекти євроінтеграції Польщі: досвід для України (на матеріалах польського щоквартальника «Studia Europejskie»)

Проаналізовано праці польських учених Європейського Центру Варшавського університету, в яких висвітлюється теоретичні засади гуманітарної складової євроінтеграції Польщі.

The works of polish scientists from the European Center of Warsaw University which take up theoretical principles of humanitarian component of European Integration of Poland are analyzed in the article.

«Dla zjednoczonej Europy
nie ma bowiem alternatywy»
«Об'єднаній Європі альтернативи немає»
Jan Paweł II

Євроінтеграція є для України історичним імперативом. Тільки шлях у напрямку правової, демократичної держави, що поділяє європейські цінності, дотримується політики добросусідства, має доступ до передових технологій та ресурсів західного світу, може вивести Україну з сірої пострадянської постколоніальної зони, забезпечити успішне реформування держави в усіх галузях та її стабільний розвиток. Євроінтеграційний курс підтримують сьогодні від 52 % до 56 % громадян України. Проте реалізація цієї стратегічної мети потребує відповідної багатогранної кропіткої роботи, системних змін у внутрішній та зовнішній політиці, у тому числі в гуманітарній сфері, котрі повинні стати каталізатором «революції в умах» як першочергової умови початку процесу реформ. Досвід інших держав, що вже успішно подолали цей важкий шлях, передусім найближчого сусіда та одного з найважливіших стратегічних партнерів – Польщі, є надзвичайно корисним і потребує уважного вивчення та застосування. Однак, мусимо визнати, що цей досвід не став предметом всебічного й глибокого аналізу українських науковців. Не зважаючи на наявність низки досліджень з даної тематики [1–4; 6; 7; 9; 10], слід констатувати, що комплексний аналіз стратегій Польщі в гуманітарній галузі не проводився. У той же час гуманітарні аспекти євроінтеграції мають непересічне значення для її успішного здійснення. Відомо, що «батько Європи» Ж. Монне перед смертю проголосив: «Якби мені довелося творити цей союз ще раз, я б почав з культури» [цит. за 19, с. 33]. Доктор С. Совінський стверджує, що хоча ЄС від початків був проектом економічним та політичним, однак поступово в дебатах про його долю на перший план вийшли питання національної ідентичності та культури [27, с. 9].

Отже, метою даної статті є вивчення теоретичних засад гуманітарної складової євроінтеграції Польщі, розроблених науковцями Європейського Центру при Варшавському університеті, а саме таких понять, явищ та процесів, як «європейська ідентичність», «європейськість», «спільна європейська культура», співвідношення в ході інтеграційних процесів національного та спільного європейського. Компаративістський аналіз досвіду Польщі та України має прикладне значення і дає змогу виявити потенційні складнощі для України реалізації інтеграційного процесу в гуманітарній сфері та розробити рекомендації для їхнього подолання.

Польща успішно реалізувала власні євроінтеграційні проекти, вона бере активну участь у розробці та реалізації стратегії східної політики Європейського Союзу, виступає як представник ЄС у країнах Східної Європи, її часто називають «адвокатом України». Тому позиція і досвід цієї держави для України надзвичайно вагомі. У Польщі створена низка наукових інституцій, метою яких є вивчення проблем євроінтеграції та пропаганда ідей об'єднаної Європи. Євро-

пейський Центр при Варшавському університеті (Centrum Europejskie Uniwersytetu Warszawskiego) виник у 1991 р. і є одним з найстаріших та найавторитетніших академічних наукових закладів, що досліджує питання євроінтеграції. У центрі уваги науковців Європейського Центру проблеми розвитку економіки, права, інформації, політично-оборонної інтеграції та суспільно-культурних процесів у країнах Європейського Союзу. Центр проводить свою діяльність у тісній співпраці з міністерством закордонних справ та Управлінням Комітету європейської інтеграції (Urząd Komitetu Integracji Europejskiej), з іншими науковими установами Польщі, а також з Радою Європи та 26-ма науковими інституціями за кордоном. Українським партнером Центру став Львівський національний університет ім. І. Франка. Метою Центру є не лише академічні студії у галузі європеїстики, однак і пропаганда набутого досвіду, формування суспільної думки. Центр здійснює активну видавничу діяльність, публікуючи чисельні монографії, збірки, щоквартальник Європейської Студії (Studia Europejskie) та Щорічник польських європейських студій англійською мовою (Yearbook of Polish European Studies). Фонд бібліотеки Центру включає понад 13 тисяч назв книг та 300 найменувань журналів, присвячених проблемам євроінтеграції [14].

Науковці Центру розробляють два головних проекти: «Стратегії розвитку Польщі в контексті політики добросусідства Євросоюзу» та «Роль Польщі у моделюванні східного виміру європейської інтеграції». Вони акцентують увагу на тому факті, що Польща є не лише учасником, але й творцем політики добросусідства в Східній Європі, вона претендує на важливу і навіть вирішальну роль у формуванні східної політики Євросоюзу. Наслідком реалізації цих проектів стало видання у 2006 р. важливої аналітичної праці «Роль Польщі у моделюванні східної політики Європейського Союзу на прикладі України». Позитивний польський досвід інституалізації європейської студії, методики організації роботи, аналітичної, пропагандистської та видавничої діяльності може і повинен бути використаний і українськими науковими фундаціями, що працюють у галузі європеїстики.

Після подій 1989 р. поляки, також як і українці після 24 серпня 1991 р., опинилися на роздоріжжі. Польське суспільство та його лідери повинні були визначитися з подальшим вектором розвитку держави, дати чітку відповідь на питання Quo Vadis, Польща? Всі сили польської наукової та політичної еліти були спрямовані на теоретичне обґрунтування стратегічних цілей Польщі та розробку тактики їхньої реалізації. Завдяки чіткій орієнтації на Європу та згуртованості суспільства навколо спільної мети Польща доволі швидкими темпами, мужньо долаючи важкі періоди реформування, шокової терапії, досягла значного прогресу на цьому шляху. З 1999 р. вона є членом НАТО, з 2004 р. – членом Євросоюзу, з 2007 р. Польща перебуває в Шенгенській зоні. Уже в 2008 р. Польща стала однією з найбільш інвестиційно привабливих країн Європи (вона зайняла 7 позицію), посіла друге місце в Європі за кіль-

кістю створюваних робочих місць. Попри існування низки проблем, слід констатувати, що після входження до ЄС всі макроекономічні показники економіки Польщі значно покращилися, зріс рівень життя населення.

Незважаючи на очевидність необхідності першочергового розв'язання саме цієї проблеми – *Quo Vadis, Україно?*, Україна не скористалася досвідом сусідів і вже 20 років після здобуття незалежності все ніяк не може чітко й однозначно визначитися з напрямком подальшого руху. Національні інтереси держави безумовно вимагають прискорення євроінтеграційних кроків. Проте декларації, не наповнені реальним змістом, намагання всидіти на двох стільцях, ствердити оманливі й від того надзвичайно шкідливі ідеї багатовекторності та позаблоковості – це реалії української політики часів незалежності. Однак для того, щоб кудись прийти, треба визначити кінцевий пункт подорожі – якщо його немає, то шлях перетворюється на безцільне стомлююче кружляння. Існування без мети однозначно прирікає Україну на стагнацію, тупцювання на одному місці та відставання. А в умовах динамічного висококонкурентного світу відкидає на узбіччя світової нацивілізації. Тому Україна, на відміну від Польщі, є сьогодні європейським аутсайдером за всіма соціально-економічними показниками [5; 11; 12].

Поляки, що, так само як і українці, пережили жахи колоніального статусу в складі кількох імперій, тоталітарного режиму, спромоглися позбавитися від постколоніальної ментальності і, аналізуючи свій історичний досвід, зробили цивілізаційний вибір на користь демократичних, культурних та правових цінностей об'єднаної Європи, від якої Польща, так як і Україна, була тривалий час примусово відірвана. Цей вибір вимагав від польських науковців та політиків визначитися з дефініціями «європейськість», «європейська ідентичність», «спільна європейська культура», дати відповіді на запитання: що таке Європа – і не лише географічно; де її ментальні та культурні кордони, що означає бути європейцем, які риси притаманні європейській ментальності, чи є врешті-решт Польща складовою Європи – і з точки зору Західної Європи, і з точки зору власних громадян, чи відчувають себе громадяни Польщі європейцями, який внесок Польщі в розвиток культури Європи. Тобто треба було вирішити двоєдине завдання – довести європейськість Польщі як полякам, так і Західній Європі, подолати стереотипи європейського сприйняття Польщі як «чужого», «іншого». У вирішення цих завдань великий внесок зробили також і науковці, що працювали або співпрацювали з Європейським Центром при Варшавському університеті, серед яких слід назвати А. Айненкеля, А. Хмелевську, П. Гурського, К. Ясецького, Д. Юркевич-Екерт, С. Конопацького, К. Криштофека, А. Куклінського, К. Ластавського, П. Левицького, І. Новицького, Р. Павлака, С. Прокурата, К. Помяна, Е. Скотницьку-Ілласевич, З. Соколевича, С. Совінського, К. Велецького та інших [13–20].

Професор К. Криштофек (К. Krzysztofek) у своїх працях відстоює думку, що засадничим викликом для кожного народу в умовах процесів євроінтеграції є погодження власного канону культури із європейським та світовим культурним універсумом. Країни Європейського Союзу протягом майже двох поколінь, живучи в умовах зростаючої інтеграції, накопичили значний досвід збереження власної культури перед загрозами їхньої ідентичності [21, s. 87]. Одночасно вони розвивали загальноєвропейський культурний простір. У центрі уваги польських науковців перебуває тема європейськості як культурного феномена. За висновком доктора

К. Ластавського (К. Łastawski), європейськість характеризує триада європейської ідентичності, що включає в себе культурні традиції Стародавньої Греції, правові традиції Стародавнього Риму та християнські традиції.

Професор А. Айненкель (А. Ajnenkiel) в ретроспективному історичному огляді також намагається визначити ґрунт та витоки феномена європейськості. Він вважає першим кругом європейської цивілізації Стародавній Рим та його правову систему [13, s. 106]. Спадкоємцем та творцем нової системи цінностей стало християнство, що розширило кордони Європи, включивши в її межі також окраїни Римської імперії – тобто Європа сягнула кордонів імперії Карла Великого. Експансія ісламу на європейський континент призвела до модернізації Європи, її об'єднання заради захисту та, що особливо цінно, її ідеологічної інтеграції. Наприкінці першого тисячоліття Європа розширилася і включала в себе такі нові держави, як Чехія, Польща, Угорщина, Русь. Цей висновок є особливо цінним для ствердження України, спадкоємиці Київської Русі, як європейської країни з тисячолітньою європейською традицією.

А. Айненкель підкреслює, що попри етнічні та культурні відмінності, ці нові держави об'єднувала приналежність до християнського світу – *Civitas Christiana*. [13, s. 106–107]. Світ цей був поділений суперечками про співвідношення світської та духовної влади, однак такі різноманітність та взаємопроникнення створили важливий елемент європейської ідентичності – єдність у різноманітті. Утворення нових держав не призвело до їхньої уніфікації, втрати рівноваги та появи якогось єдиного центру, що домінував над усіма. Іншою складовою європейської ідентичності була велика роль малих держав, які конкурували між собою і тим самим створювали енергію, що дозволила Європі в майбутньому посісти домінуючі позиції у світі. Тому наступними важливими елементами європейськості стали динаміка та різноманітність. І там, де динаміки бракувало, починався застій та спостерігалось явище периферійності. Польща, за висновком науковця, з моменту хрещення стала невід'ємною частиною європейського континенту, що зробила свій внесок у розвиток його культури, елементів ідентичності, хоча і не уникала періодів стагнації. Слід зазначити, що цей висновок можна цілком віднести і до характеристики розвитку України.

Важливою характеристикою Європи стала поява університетів, що об'єднували інтелектуальну еліту – університетський *Civitas*. Завдяки єдиній для університетської системи латинській мові інтелектуали могли працювати на благо кожної з країн Європи [13, s. 106]. І хоча на території сучасної України університети з'являються пізніше, однак українці в добу середньовіччя навчалися в провідних європейських університетах та також належали до університетського *Civitas*, сприяючи культурним обмінам та інтелектуальному зростанню Європи.

Розпад *Civitas christiana* на східну та західну гілки призвели до нової ситуації. У Західній Європі залишалася рівновага між духовною та світською владою, московський або російський варіант православ'я накидав іншу модель бачення світу – вона характеризувалася у зовнішній політиці експансіонізмом, який став *ratio* існування держави, у внутрішній – абсолютною владою монарха, підкоренням йому Церкви. І саме це, на думку професора А. Айненкеля, вплинуло на появу виразного кордону між обома частинами нашого континенту [13, s. 108]. Принагідно хотілось би особливо підкреслити, що російський варіант православ'я відрізнявся від того, що вкоренився на території України з часу

хрещення Русі, тому Україна, на наше переконання, перебуває на західному боці цього умовного духовного кордону.

До відкриття Америки Європа розвивалася, не маючи великого впливу на інші континенти, виборюючи в битвах з мусульманським світом право на власне існування. Викристалізується ще одна винятково важлива риса європейської ідентифікації – *antemurale christianitatis* або мур, бастион християнства. Ця ідентифікація мала оборонний характер, загроза з боку мусульман стала чинником культурної авто-ідентифікації [13, s. 109]. Кожна з країн Європи, яка межувала та контактувала з мусульманським світом, у тому числі й Польща (як, до речі, і Україна – *І. М.*), відчувала себе містком між Сходом та Заходом.

З XVI ст. Європа стає континентом, який значно впливає на долі інших континентів. У європейців з'являється ще одна риса свідомості – почуття глобалізму або імперіалізму. Однак така риса притаманна Західній Європі, країні Східної Європи (у тому числі й Польща, і Україна) у цей період відчайдушно виборювали власну незалежність. А. Айненкель вважає, що надзвичайно важливою рисою європейської ідентичності стало суб'єктивне право. Безумовно система права була важлива для польської шляхти, що становила 10 % населення і була кісткою нації. Ідеологія сарматизму від початків її появи також стверджувала цінності, що були в пошані у всій Європі. Таким чином у Польщі поступово викристалізується громадянське суспільство, що мало можливості до самоорганізації, самоврядування та, у разі потреби, до опору. Спільна європейська ідентичність включає в себе також сучасні досягнення парламентаризму, поняття закону, соціальних прав, захисту найбільш вразливих верств населення, органи саморегуляції суспільного життя – партії, кооперативи, профспілки.

Перша світова війна принесла кінець гегемонії Європи, пакт Ріббентропа-Молотова поклав край європейській цивілізації в її тогочасних форматах, два тоталітарних режими поділили континент між собою. Великим нещастям Європи під час Другої світової було те, що один тоталітаризм був подоланий за допомогою іншого [13, s. 112]. Холодна війна сприяла інтеграційним процесам західноєвропейських держав. Професор А. Айненкель зауважує, що кінець холодної війни не може стати причиною уповільнення чи зупинки процесу європейської інтеграції та розширення, у суспільстві слід стверджувати єврореалізм.

Величезну роль у новітній історії поляків відіграли такі харизматичні особи, як Лех Валенса на чолі Солідарності та Іван Павло II на чолі Католицької Церкви. Польща отримала свої «європейські п'ять хвилин», час на підготовку до вступу в ЄС. Мусимо констатувати, в Україні лідерів такого масштабу та авторитету, які б могли об'єднати націю, не виявилось, що є однією з вагомих причин її сучасних проблем. Отже, вказані вище риси європейськості та елементи європейської ідентичності визначили обличчя Європи і притаманні тим народам, що розбудували європейський культурний простір, у тому числі (в різній ступені) Польщі та Україні.

Іншою вагомою проблемою, яку намагаються розв'язати польські науковці, це співвідношення в ході інтеграційних процесів національного та спільного європейського. На думку професора К. Криштофека, є кілька варіантів її вирішення: 1) європейськість (почуття партнерства із Західною Європою); 2) субєвропейськість (статус *Hinterlandu*, залежний розвиток); 3) напівєвропейськість (частина суспільства ідентифікує себе з Європою, інша відчужується від неї мен-

тально); 4) неєвропейськість (добровільне дистанціювання від Європи, або «вибір Лукашенка») [21, s. 83]. Польща обрала перший шлях, і українцям також безумовно слід докладати зусиль для самоствердження України саме як європейської держави.

Суперечки про місце Польщі в Європі, з одного боку, позитивно впливають на розвиток культурних процесів, інтелектуальне пробудження, однак, з іншого, є причиною поляризації суспільства, яке поділяється на прихильників «ура-європейськості» та інтегральної оборони «національного, самобутнього» [21, s. 84]. Обидва ці полюси обмежують модернізаційні процеси – перший через те, що відводить Польщі роль країни, що належить до провідних, другий, етноцентричний – тому що призводить до ізоляції, не дає можливості для дифузії культур [21, s. 85]. В Україні також існує подібна надмірна поляризація, яка є гальмом інтеграційних процесів. Така надзвичайна складна дискусія про майбутнє, на думку К. Криштофека, вкрай необхідна полякам, тому що саме вона є дискусією про консеквентну переорієнтацію країни на Захід. І з точки зору свого значення цей геополітичний та геокультурний вибір можна порівняти тільки з кількома найважливішими переломами або проривами у житті польського народу [21, s. 85–86].

Процеси євроінтеграції вимагають вирішення двоєдиного завдання – збереження власної національної ідентичності та створення наднаціональної європейської ідентичності. Професор К. Криштофек підкреслює, що особливе піклування про власну ідентичність та збереження культури є реакцією народу на зовнішні виклики та загрози. За висновками вченого, лише тому суспільству загрожує наступ чужої культури, яке існує за рахунок безрефлексійної імітації, а не базується на творчій адаптації і креативності в усіх сферах життя. Він упевнений, що в можливій ерозії польської ідентичності не буде винним Європейський Союз, ідентичність ніхто не відбере, лише самі поляки можуть від неї відмовитися. Якщо національна культура не захистить себе сама в умовах відкритості та конфронтації цінностей, то їй не допоможе жодний штучний механізм оборони [21, s. 88–89]. Цей висновок шановного польського професора є надзвичайно цінним і для України.

Іншою європейською проблемою є мультикультуралізм. Сучасна інтеграція вимагає примирення власної ідентичності з мультикультурністю. У всіх документах ЄС міститься заклик до проведення інтеграції з повагою до «права на інакшість». Це надзвичайно складне завдання, тому що така політика повинна захистити від руйнації національні держави, і, з іншого боку, втримати від асиміляції етнічні меншини [22, s. 81–82]. На думку польських учених, для створення європейської ідентичності важливою є європейська символіка, так звані «ікони Європи», «святі місця Європи», тобто символи її історії та культури, що звертаються до емоційної сфери. Професор К. Криштофек зауважує, що Папа Іван Павло II, оголошуючи Кирила та Мефодія патронами Європи, прагнув розширити ту європейську символіку святих місць та патронів на Схід [21, s. 84].

Перспективи культурного розвитку ЄС є предметом дискусій. Домінує переконання, що тут не потрібні крайнощі – Європа не може стати «обложеною фортецею», культурною «Шенгенською зоною», або колонією («*sosakolonia*») світової масової культури, з іншого боку, вона не може бути сферою роздрібнених та конфліктуючих племен. Вона може існувати лише як об'єднання народів, готових до співпраці й поді-

ляючих спільні цінності. Об'єднана Європа повинна стати «Європою батьківщин» [21, s. 89–90].

Професор А. Куклінський (A. Kukliński) з Варшавського університету акцентує увагу на тому, що входження до ЄС є переломним викликом для Польщі XXI ст. На його думку, в тисячолітній історії Польщі три події мають видатне значення – це хрещення Польщі в 966 р., Люблінська унія 1569 р. та вступ до Євросоюзу [25, s. 11]. Польща, за висновком професора, є дуальною державою – вона об'єднує «авангардну» Польщу (Polska «awangardę») та Польщу, яку можна іменувати «музей-заповідник» (polski «skansen»). Перша належить до евро-оптимістів, друга, малочисельна – до евро-скептиків [25, s. 14]. Слід відмітити, що в Україні ситуація значно складніша, тому що лінії поділів суспільства значно більше, отже і процеси реформ проходять значно складніше.

Євроінтеграція як виклик польському суспільству означала необхідність його глибокого реформування, суспільство мало стати конкурентивним, тобто таким, що сприймає конкуренцію у всіх галузях [25, s. 16–17]. Професор А. Куклінський робить висновок, що виклик польській державі внаслідок процесів євроінтеграції вимагає, щоб вона стала державою ефективною, ліберальною та сильною, що функціонує у відповідності до засад субсидіарності. Цивілізаційним викликом для Польщі є те, що в умовах конкуренції і відкритості їй треба подолати звичку до наслідування, перейшовши до інноваційного мислення та дії у всіх сферах діяльності. Альтернативою цьому переходу стане периферійність та відсталість країни.

Є низка історико-психологічно-культурних чинників, які викликають побоювання в польському суспільстві щодо наслідків євроінтеграції. Професор К. Криштофек називає їх фобіями, або «антиєвропейськими страшилками»: це страшилки про втрату національної ідентичності та розчинення поляків у одноплемінному елементі, засилля масової культури; розмиття католицької віри; фобії щодо втрати національного суверенітету та розпаду держави на «ланди», котрі тяжіють до закордону; побоювання нав'язування Польщі волі великих корпорацій або ж західноєвропейських лівих чи лібералів, котрі сприяють ерозії власних народів; німецька страшилка про купівлю Польщі німцями; страшилка про привласнення польської економіки, польської землі та використання поляків у якості найманої робочої сили [21, s. 81–82]. Подібні фобії є і в українському суспільстві. Тому завданням науковців є аналіз і прогнозування можливих позитивних і негативних наслідків євроінтеграції України та ознайомлення зі своїми висновками широкої громадськості. Адже лише повна й доступна інформація забезпечить прозорість і виваженість євроінтеграційних кроків держави.

Які будуть культурні наслідки євроінтеграції? Професор К. Криштофек вважає, що можливі чотири варіанти: 1) повна ацептація європейської культури; 2) цілковите відчуження; 3) селективна адаптація; 4) адаптація взаємна. При цьому найбільш вірогідними для Польщі, як напевно і для України, є два останні сценарії. Польща має шанс змінити обличчя Європи. Внесок Польщі в європейську культуру залежатиме від сили та вітальності польських культурних цінностей, їхньої здатності до інтеграції. Польський науковець переконаний, що нова ідентичність поляків повинна сформуватися на перетині польського та європейського векторів [21, s. 83].

Отже, науковій студії польських вчених у галузі європеїстики є цінним джерелом, що потребує подальшого глибокого аналізу та осмислення. Вивчення теоретичного

добробку польських науковців у царині гуманітарних аспектів євроінтеграції має також прикладне значення і є вагомим для України з точки зору вироблення теоретичних засад та методів практичної реалізації гуманітарної складової інтеграційних процесів. Позитивними моментами польського досвіду євроінтеграції в гуманітарній сфері є чітка постановка проблеми та кола завдань, визнання їх державними пріоритетами, проведення на високому науковому рівні аналітичних та теоретичних розробок, інституціональне, фінансове їх забезпечення, широка видавнича діяльність та професійно організована пропагандистська кампанія. До реалізації євроінтеграційних програм були залучені кращі наукові сили, освітні, культурні установи та державний апарат, вона проводилася швидкими темпами, якісно, відповідально, ініціативно, без очікування сигналів від ЄС. Польське суспільство внаслідок проведених заходів виявилось доволі згуртованим навколо спільної мети; поважаючи власні національні цінності, воно ідентифікувало себе також і з Європою; довело свою європейськість, належність до європейської культури та свій вагомий внесок у її розвиток; подолато стереотипи європейського сприйняття країни як «іншого, чужого»; продемонструвало відданість європейським цінностям та ідеалам. Україні слід скористатися цим позитивним досвідом, і, виправивши допущені помилки, активізувати євроінтеграційну діяльність у гуманітарній сфері.

1. Басараб М. Б. Досвід європейської інтеграції Польщі: перспективи для України: дис. канд. політ. наук: 21.01.01 / М. Б. Басараб. – К., 2004.
2. Гуманітарна політика Української держави в новітній період / С. І. Здіорук, В. І. Нагорний, С. Л. Гнатюк, М. М. Карпенко, В. В. Токман, С. Г. Бублик, П. М. Кралюк, К. Ю. Галушко / За ред. С. І. Здіорука. – К.: НІСД, 2006. – 403 с.
3. Європейський спільний освітній простір та освітні перетворення в Польщі й Україні 1989–2006: перспективи і проблеми / М. Чепіль (ред.), Р. Куха (ред.). – Дрогобич: Редакційно-видавнич. відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2007. – 498 с.
4. Зеленько Г. І. «Навздогінна» модернізація: досвід Польщі та України / Г. Зеленько. – К.: Критика, 2003. – 215 с.
5. Інвестиційна привабливість України впала до рівня кризового 2009 року. – ЄБА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.dt.ua/ECONOMICS/investitsiynsna_privablivist_ukrayini_vpala_do_rivnya_krizovogo_2009_roku_-eba-89098.html.
6. Парахонський Б. Національні інтереси України: Духовно-інтелектуальний аспект / Б. Парахонський. – К., 1993. – 43 с.
7. Парфенюк В. М. Політика інформаційного суспільства в умовах євроінтеграції (на прикладі Республіки Польща, Словацької Республіки, Угорської Республіки та Чеської Республіки): дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / В. М. Парфенюк. – К., 2006. – 221 арк.
8. Польща – найбільш приваблива країна Європи для майбутніх інвесторів. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiev.trade.gov.pl/uk/aktualnosci/article/y.2008.a.407..html>.
9. Стоєцький С. В. Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / С. Стоєцький. – К., 2007. – 18 с.
10. Українсько-польські культурні взаємини / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України; Інститут мистецтв Польської АН / Г. А. Скрипник (голова ред. кол.). – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2008. – Вип. 2. – 292 с.
11. Україну визнали найбільш корумпованою країною в Європі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.dt.ua/POLITICS/ukrayinu_viznali_naybilsh_korumpovanoyu_krayinoyu_v_evropi-81275.html.
12. Шевченко П. Україна – інвестиційний аутсайдер <http://www.epravda.com.ua/publications/2011/07/20/292223/>.
13. Ajnenkiel A. Polska w Europie – perspektywa historyczna / A. Ajnenkiel // Studia Europejskie. – 1997. – № 1. – S. 105–116.
14. Centrum Europejskie Uniwersytetu Warszawskiego. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ce.uw.edu.pl/>.
15. Chmielewska A. Naród – państwo – tożsamość. Odmienność perspektywy starych i nowych państw członkowskich Unii Europejskiej małopolskiej / A. Chmielewska // Studia Europejskie. – 2006. – № 1. – S. 23–40.
16. Górski P. Społeczno-kulturowe aspekty integracji Polski z Unią Europejską. Analiza postaw i wyobrażeń mieszkańców wsi małopolskiej / P. Górski // Studia Europejskie. – 1998. – № 1. – S. 129–142.
17. Jasiński K. Integracja Polski z Unią Europejską w perspektywie koncepcji rozwoju społecznego / K. Jasiński // Studia Europejskie. – 2003. – № 2. – S. 9–35.
18. Jurkiewicz-Eckert D. O «wspólnego dziedzictwa kulturowego» do «wspólnego obszaru kulturowego». O nowych kierunkach debaty wokół przyszłości kultury w Unii Europejskiej / D. Jurkiewicz-Eckert // Studia Europejskie. – 2003. – № 3. – S. 81–97.
19. Juros H. Kulturowe motywy «klauzuli kościelnej» w Traktacie Amsterdamskim / H. Juros // Studia

- Europejskie. – 1998 – № 1. – S. 21–35. **20.** *Konopacki S.* Dylematy obywatelstwa europejskiego / S. Konopacki // Studia Europejskie. – 2003. – № 4. – S. 53–77. **21.** *Krzysztofek K.* Integracja Polski z Unią Europejską jako przestrzenią kulturową / K. Krzysztofek // Studia Europejskie. – 2000. – № 1. – S. 79–97. **22.** *Krzysztofek K.* Pogranicza i multikulturalizm w rozszerzonej Unii / K. Krzysztofek // Studia Europejskie. – 2003. – № 1. – S. 77–94. **23.** *Krzysztofek K.* Oblicze cywilizacyjno-kulturowe Unii Europejskiej po rozszerzeniu. Implikacje dla Polski Unii / K. Krzysztofek // Studia Europejskie. – 2004. – № 1. – S. 45–61. **24.** *Krzysztofek K.* Kultura i integracja europejska. Implikacje dla Polski / K. Krzysztofek // Studia Europejskie. – 1997. – № 3. – S. 11–26. **25.** *Kukliński A.* Unia Europejska jako przełomowe wyzwanie dla Polski XXI wieku¹ (artykuł dyskusyjny) / A. Kukliński // Studia Europejskie. – 1999. – № 1. – S. 11–24. **26.** *Łastawski K.* Polskość i europejskość w procesie integracji kontynentu / K. Łastawski // Studia Europejskie. – 2008. – № 1. – S. 9–28. **27.** *Sowiński S.* Europa narodów, ale jakich? Naród w dyskusji o integracji Polski z Unią Europejską / S. Sowiński // Studia Europejskie. – 2002. – № 1. – S. 9–31.